
Hegoalderantz begira

1936ko euskal erbesteko prentsa European

b

J O S E R A M O N Z A B A L A

b

franco jeneralaren altxamenduak eragindako erbestera-
tzeak gure kulturaren arrastoak munduan zehar indarrez
eraman zituen, gaur egun zoritxarrez ahaztuta edo, sarri-
tan, gure artean nahiko ezezagunak gelditu direnak, hain
zuzen. Behin baino gehiagotan Euskal Herritik at eginiko
lanak betirako galdu dira, eta hori gertatu ez denean, biga-
rren mailako ekimen bezala gogoratu dira, balio gutxiko
lan boluntarista baten emaitza kaskar bezala. Errealitatea ez
da hori izan, eta askotan, balio handiko ekimenak estatu
desberdinetan sakabanatuta gelditu izan dira. Produkzio
horren barruan, esan daiteke batik bat aldizkariak direla se-
guraski gehienbat oraingo ahanzturaren beste erbeste ho-
rretan erori direnak. Hau ulertzeko, lan mota horien hete-
rogeneotasuna eta haiek osotasunean biltzeko zailtasunak
izan behar ditugu kontuan. Ondoko lerro hauetan, horri
nolabait buelta emateko beste saiakera txiki bat egingo du-
gu, European garatu zen atzerriko hemerografia aztertuz,
oroz gain Iparraldetik hasita, Frantzia eta Erresuma Batuan.

*I*paraldeko erbestea: etxeko beste gelan

Ipar Euskal Herria, ia hasiera-hasieratik, gerratik ihes
egiten zutenen lehenengo babeslekua izan zela esan deza-

W Jose Ramon Zabala Institutuko irakaslea eta Filosofia eta
Letretan doktorea da.

kegu. Hala ere, gehienetan, muga igaro ondoren, Frantziako Gobernuak Loira ibaiaren iparraldera bidaltzen zituen atzerriratuak, Penintsularen zonalde errepublikarrera zein kontzentrazio eremuetara eramaten ez zituztenean. Arazoaren dimentsioa hobeto ikusteko datu bat aipatuko dugu: 1936. eta 1937. urteetan Frantziako Gobernupean zeuden lurraldeetara 120.000 euskal errefuxiatu heldu zi-rela kalkulatu da. Jakina denez, horien artean militarrek begi onez ikusten ez zituzten intelektual eta artista asko zeuden, besteak beste, Pio Baroja, Rafael Picavea, Isidoro de Fagoaga edo Jose Miguel de Barandiaranen mailako pertsonalitateak. Horrelako kolektiboen garrantzia azaltzeko, esan daiteke, ihes egiten zutenen artean hainbeste kazetari zeudenez, 1939. urtean Donibane-Lohizuneko Argizabal-baitan ospe handia lortuko zuen «kazetarien errepublika» deritzona sortu zela, hau da, hedabideekin lotura zuzena zeukaten zenbait pertsonen antolatutakoa.

Iparraldean, geroago Ameriketara gertatuko den bezala, fenomeno bitxi bat eman zen, alegia, ailegatzen ziren intelektualen lanak bertakoek egindakoekin nahastuko zi-rela, batzuetan bereizteko zaila izateraino. Historikoki hau ez zen gauza berria izan; esaterako, errealitate hau baieztatzeko, hor dugu Miguel de Unamunoren testigantza, 1925etik 1927ra Hendaian erbesteratuta egon zenean: «La casa vasca —esan zuen— tiene dos compartimentos: cuando se prende el fuego en uno, podemos pasar al otro». Beraz, etxea eta kultura bera nolabait.

Dena dela, erbesteratuek Iparraldean aurkitu zuten giroa eta harrera ez zen oso ona izan. Iñaki Anasagastik eta Koldo San Sebastianek jende haien tradizionalismoarekin justifikatu dute erantzun hori:

La propaganda franquista, desde el comienzo de la guerra civil, es especialmente intensa en el País Vasco continental. El ambiente le es propicio. Se trata de una sociedad muy tradicional, conservadora y ultracatólica, opuesta al régimen del Frente Popular. Los primeros en ser ganados para la causa son los notables y caciques de la región que inician, por su cuenta, una intensa campaña contra los refugiados.¹

Era horretan, iheslarien aldeko giroa sortu beharrean, hauen aurkako jarrera zabaldu zen orokorrean, sektore batzuek etsai bezala ikusten baitzituzten hauek. Hori izan zen, erran baterako, *Eskualduna* (1887-1940) Donibane-Lohizuneko aldizkari kontserbadoreak egin zuen kanpainaren kasua; aldizkari honek

procedería a un continuo lavado de cerebro entre las mentes vascas del Norte, calificando de *rojos* a los componentes del Gobierno Vasco y de cruzados a los partidarios de Franco.²

1937. urtetik aurrera egoera larriagoa bihurtu zen, Pierre Lafittek eramaten zuen *Aintzina* (1934-1937) ideologia abertzaleko aldizkariaren desagerpenarekin batera, hori baitzen kanpaina horri erantzuteko gauza izan zitekeen komunikabide bakarretako bat.

Egoera hau pairatu arren eta oztopo guztiak gaindituz, ja lehenengo unetik, mugako bi aldeetako intelektualek indartutako zenbait ekimen sortu zen Iparraldean. Era horretan, 1939. urtean eta Comité Basque de Secours aux Réfugiés delakoaren laguntzaz, *Euzko Enda* aldizkaria agertu zen. Publikazio hau *Sud-Ouest* egunkariaren moldiztegian argitaratzen bazen ere, administrazioa eta erredakzioa Angeluko Endara etxean zituen.

Euzko Enda-k bi urte iraun zuen, hamabost zenbaki argitaratuz. Normalean, hiru hizkuntzetan idatzitako lanak jasotzen ziren bertan, eta azpimarratzekoa da erabiltzen zuen euskara, Bizkaiko euskalkia hain zuzen. Orokorrean, aldizkariaren itxura eta konposaketa nahiko apala zen: hamasei orrialde oso irudi gutxirekin. Apaltasun hau garaiko diru ezarekin justifikatzen zen, eta aldi berean, aldizkariaren salmentarekin lortzen zen dirua Bureau de Recensement de la Race finantzatzeko erabiltzen baitzen, eta horrek ahalik eta publikazio merkeena kaleratzea eskatzen zuen.

Ideologia aldetik EAJrekin lotura estua zuen *Euzko Enda*-k —berez, askotan, hor agertutakoak, gero *Euzko Deya*-n ere argitaratu ziren—, baina haren helburu nagusiak kulturalak ziren; zentzu horretan, mundu osoan sakabanatuta-

ko euskaldunen lotura moduko ekimen abertzale bezala definitzen zen. Hau guztia horrela azaldu zuten Parisko *Euzko Deya*-n jasotako aurkezpen gisako artikulua batean³:

Cette revue vient satisfaire une nécessité ressentie par de nombreux Basques ou descendants de Basques qui vivent disséminés de par le monde. «Euzko Enda» leur fera connaître les caractères de leur patrie naturelle ou d'origine.

(...)

En résumé, ce sera une publication qui en même temps qu'elle groupera spirituellement tous les Basques, intéressera toute personne cultivée qui voudra enrichir ses connaissances par les études relatives à ce peuple si singulier et cependant si peu connu.

Penintsulan zegoen egoera larriaren aurrean, kutsu kultural hori oso kritikatu izan zen ezen, batez ere atzerrian zeuden euskaldunek (esaterako Estatu Batuetako kolektiboek), aldizkarian eduki ideologikoagoak sartu behar zirela defendatzen baitzuten.

Jose Javier de Legia historiagilearen zuzendaritzapean, *Eusko Enda*-n argitaratzen ziren lanak gai desberdinetako espezialistek egindakoak izaten ziren: Jose Miguel de Barandiaran etnografo bezala, Juan Gorostiaga euskaltzaina onomastikaren ikerketaz jakile bezala, Adolfo de Larrañaga gaztelaniaz idatzitako literaturaren espezialista, Juan de Eguileor biografoa, Inazio Eizmendi *Basarri* bertsolaria, e.a. Batzuetan, adituen izenak izengoitiz ezkutatuta gelditzen ziren: *Jakin* euskal hizkuntzaz aditua, *Ibon* euskal poesiaz, *Ayxerre* filosofiaz... Geroxeago, kolaboratzaile hauei beste batzuk gehitu zitzaizkien: Isaac Lopez de Mendizabal, Rosario Arrizubialde, Jose Zubimendi, Nicolas Ormaetxea *Orixe*, Jesus Maria de Leizaola... Aipatu ditugun gai horiei guztiei eskainitako sailak azaltzen zituen aldizkari honek, eta horiekin batera heraldikari buruzko lanak, gutunak, kronikak, iheslarien arteko deialdiak eta frantsesez idatzitako erreportaiak argitaratzen ziren. Orokorrean, aldizkariak hamabost sail aurkezten zituen.

Nolabait, aldizkariaren izenak berak erakusten duenez, zenbaki guztietan deigarria zen arraza eta etimolo-

gien inguruko ardurak. Izan ere, elementu horiek gerra aurreko abertzaletasunean, identitate ikurren moduan, garrantzi berezia zuten. Dena dela, ikusiko dugunez, entzuten hasiak ziren kontzeptu horiekin oso kritikoak ziren beste ahotsak, besteak beste Picavea eta *Gernika* aldizkariarenak.

1939. urte horretan ere beste inizatiba askoz umilagoa ezagutu zen, *Itxartu*. *Jatxou* aldizkariarena, hain zuzen. Grafikagintza Lanbide Eskolaren bidez, Lapurdin zegoen euskal ume atzerriratuen koloniak bultzatu zuen proiektu apal hau, hiru zenbaki bakarrik argitaratuz. Eki-men honen bultzatzaile nagusia Manuel Maria de Inchausti izan zen, geroago Euskal Gobernuaren ordezkari-tza lan garrantzitsuak egingo zituen pertsona bera.

Nolanahi ere, nahiz eta inizatiba hauek eta beste batzuk izan, II. Mundu Gerraren bukaera arte, atzerri bezala definitu ezin daitekeen marko soziologiko horretan, ez da egongo bi aldeetako intelektualen arteko benetako kolaborazio esturik eta elkarlanik. Horren ondorioz, Hegoal-detik heldu ziren iheslariek, aurretik Iparraldean egiten ari zen lan kulturala indartuko dute.

Condres eta Paris

Bi hiriburu horietan, ororen gainetik Parisen, Euskal Gobernuak laster bulego logistikoak antolatu zituen, oinarrizko azpiegiturak, kanpoko propaganda eta lan diplomatikoa aurrera eramateko ez ezik, baita atzerriratuei laguntza emateko ere. Bereziki helburu propagandistikoei hobeto heltzeko, teknikari suitzar bat ere kontratatatu zuten, Goergen izeneko kazetaria, informazio jardunetan aritzeko, alegia.

1936ko udan, garrantzi handiko euskal pertsonalitate bat heldu zen Parisera: Rafael Picavea, kazetaria eta Madrillgo Gortetean EAJren diputatua izandakoa. Gainera, kolpe militarra izan arte, Picavea Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkariaren jabea izan zen, eta horrek euskal kanpo aferetan arduratzeko oso pertsona egokia bihurtzen

zuen. Bada, Parisera doa eta une horretatik hiri horretan euskal arazoan ardura eramaten hasten da. Handik gutxira, urte bereko urrian, Gernikan deklaratu zen Euskal Gobernuaren delegatua izendatu zuten ofizialki. Ondoren, Picavea, lan politikoan eta propagandako ekimenetan buru-belarri inplikatu da.

Behin Euskal Gobernuak abian jarrita eta Parisko Marceau Ibilbidearen Delegazioa izendatuz gero, *Euzko Deya* jaio zen. Une hartan, instituzio jaioberrien ekimenak zabalteko asmoz, prentsa organo baten beharra ikusten zen. Horrela onartzen zen lehenengo zenbakian, agur moduan argitara eman zen editorialean, «Aquí estamos / Nous voici»:

Aquí estamos, sí, como voz de un pueblo ensangrentado por tercera vez en el curso de un siglo, con querellas ajenas a su vida propia. (...) Y a explicarlo venimos. Durante cuatro meses hemos soportado la incomprensión, la calumnia de quienes mal informados o peor intencionados, nos presentaban por Europa con turbia leyenda. (...) Las buenas causas, por excelentes que sean, no pueden vivir solamente de la fuerza de su propia bondad. Ya se ha dicho que hasta el buen Dios tiene su correspondiente publicidad, que son las campanas.

Para quienes sólo han oído cierto campaneado sobre la actitud de nuestro país, allá va «l'autre son de cloche».

Arrazoibide horiek, aldizkariaren buruan azaltzen zen «La Voz de Euzkadi-La Voix des Basques» lema justifikatzen zuten nolabait.

Tabloide formatuan eta sei orrialdeekin bakarrik, egunkari hau lehenengo aldiz 1936ko azaroaren 29an ateratu zen. Haren aldizkakotasuna, hasiera batean, astean bikoia zen; gero, 1937ko uztailetik aurrera, zailtasun ekonomikoek astekari bihurtzeko beharra inposatu zuten. Komunikabide berriaren zuzendaritza lana, gerra hasi arte, *El Pueblo Vasco*-ren zuzendaria izan zen Felipe de Urcola donostiarraren eskuetan gelditu zen. Ikusten denez, profesional aldetik, hedabide hau ondo hornituta zegoen eta emaitza, zalantzarik gabe, haren neurriko kalitatekoa izango da; arazoa, ordea, aipatu dugunez, diru eza zen, eta ga-

bezia hori lehen unetik elementu grafikoen eskasian nabarmenduko da.

Egunkaria intentzio propagandistiko nabariz sortu zen. Zentzu politiko batean, helburua, Europako demokrazien interbentzioa ekiditeko indar errepublikarren aurka sortutako kanpainari erantzutea zen. Hori zela eta, *Euzko Deya* ez zihoan euskal errefuxiatuei zuzenduta edo, behintzat, ez haiei bakarrik. Publikazio berriaren asmo hori Antonio Maria de Labayenek, haren kolaboratzailea, oso ondo argitu zuen:

Euzko-Deya alcanzó tal reputación que los embajadores extranjeros eran sus más asiduos lectores.⁴

Baieztapen honek, frantsesez eta, neurri apalago batean, ingelesez argitaratzen ziren artikuluen kopuru garrantzitsua, handiagoa gerraren aurreratzearekin, argitzen du.

Estruktura aldetik, *Euzko Deya*-k egunkari arrunt baten egitura bera mantendu zuen: lehenengo orrialdean uneko berri politiko eta sozialak jasotzen ziren eta, barruan, sail desberdin batzuk («Baiona'tik», «Naskaldiya», «Hojeando la prensa adversa»), komentarioak, erreportaiak, iritzi artikulua, hemeroteka, publizitatea. Aipatze-koa da egitura honek antz handia gordetzen zuela 1937an zehar Bilbon argitaratu zen *Eguna* kazetariak izan zuen antolaketarekin.

Lan horietako multzo handiak sinadurarik gabe edo izenordez izenpetuta azaltzen ziren: *Oiz-Mendi*, *Txori Txiki* (Juan Ecenarro), *Abertzale*, *Atarrene* (Agustin Anabitarte), *Gudaritxu*, *Donibanekoa*, beste askoren artean. Bestetan, aldiz, ospe handiko sinadurak agertzen ziren, besteak beste, Rafael Picavea, Engracio de Aranzadi, Policarpo de Larrañaga, Jose Antonio Agirre, Jose Maria Benegas, Inazio Eizmendi *Basarri*, Isaac Lopez de Mendizabal, Jesus Insausti, Andima Ibiñagabeitia, euskaldunen artean. Kolaboratzaile espainiarren artean, José María de Semprún y Gurrea, Salas Viu, Ossorio y Gallardo eta José Bergamín ditugu. Kazetari europarren artean Luigi Sturzo, «Europako kristau demokraziaren aita», Louis de Brouckère, Paul Vignaux eta Louis Martin Chauffier, beste askoren artean.

Hauekin guztiekin batera, beste astekari eta egunkarietatik hartutako sinadurak agertzen ziren: François Mauriac, *Le Figaro* eta *Paris Soir*-en kolaboratzailea, Pierre Dumas, *Le Petit Démocrate*-koa, Geoffrey Frazer, *Ce Soir*-ekoa; gainera, askotan *Vendredi*, *La Croix*, *La Jeune République* eta *Le Matin*-eko artikuluak ere jasotzen ziren. Aldi berean, sarritan Euskal Herriko prentsa aipatzen zen, batez ere *Sud-Ouest* egunkaria eta *Euzko Enda* eta *Aintzina* aldizkariak, bigarren hori 1942tik berriro ere kalean.

Idazle hauen guztien arteko elementu komuna erlijio sinesmena zen; bereziki, kanpoko intelektualen testuak «Iritzi katolikoak» lemapean azalduko dira askotan. Asmo honi erabat lotuta, Pio XII eta, orokorrean, apezteriaren manifestazioak tamaina handitan jasoko ziren beti *Eusko Deya*-ren orrialdeetan. Ardura honen sustraia Euskal Gobernuan nagusi zen ideologian bila dezakegu, baina baita Europan garrantzi handia zeukaten kolektibo katolikoak euskaldunen kausara erakartzeko asmoan ere. Kolektibo horiei ematen zitzaien lehentasuna erakusteko, «Liga Internacional de los Vascos» delakoaren Frantziako bi komite nagusien lehendakaritzak zeintzuen eskuetan zeuden aipa dezakegu: Akizeko apezpikua, Matheu monsignorea, eta François Mauriac, idazle katolikoa.

Izan ere, *Eusko Deya* ez zen izan euskaldun atzerriratuek Parisen argitaratu zuten aldizkari bakarra. Horrela, 1939an *Anayak. Correspondance bi-mensuelle des prêtres basques en exil* aldizkariak ikusi zuen argia. Publikazio hau aurrekoa baino askoz apalagoa zen; baina, haatik, hau ere hiru hizkuntzetan ateratzen zen, bi hilabeteko aldizkotasunez. Dena dela, honek iraupen gutxi izan zuen, zazpi zenbaki besterik ez baitziren atera. Aldizkari honek, eragile nagusi bezala, Juan Thalamas Labandibar eta Alberto Onaindia izan zituen, eta, kolaboratzaile bezala, Juan Gorostiaga, Rafael Picavea eta Pierre Lafitte aipatzen ziren. Ekimen honen helburu nagusia atzerriko erlijiosoekin komunikatzea bazen, laster zenbait idazle laikok ere proiektuan parte hartuko zutela esan behar dugu.

Beste maila batean, gatazka aurrera zihoan arabera, poliki-poliki beste alderdi eta talde politikoek ere egoitzak

Frantziako hiriburura eraman zituzten, bertan publikazio desberdin batzuk bultzatuz. Horien artean, agian garrantzitsuena PSOEk bultzatu zuen *Norte* aldizkaria dugu, zein-ean zuzendaria Julian Zugazagoitia izan zen.

Londresen euskaldunen presentzia askoz txikiagoa izan zen. Hala ere, 1936an, Jose Ignacio Lizasoren inguruan, Euskal Delegazioa antolatu zen hiriburu horretan ere. Gerorago, 1939an, ordezkari horretara Manuel de Irujo gehitu zen. Delegazio honen presentziak *Eusko Deya*. *The voice of the basques* publikazioaren agerpena erraztu zuen 1938an. Hau edizio frantsesaren itzulpen zuzena zen eta horrela aitortzen zen goiburuan bertan: «English edition of 'Eusko Deya' Paris». Edizio hau Ramon de la Sota Mac Mahonek eraman zuen eta bizitza laburrekoa izan zen, zortzi zenbaki bakarrik kaleratu baitziren, uztailetik abendua bitartera, eta horiek ere oso modu irregularrak.

Euzko Deya baino lehen beste esperientzia apalagoa egin zen Erresuma Batuan, Kingstonen biltzen zen euskal ume atzerriratuen taldeak egiten zuen *El Periódico Vasco* argitalpenarena alegia. Hau 1937an sortu zen, mimeografia sistemaren bidez, eta haren bederatzi orrialdeetan gaztelaniaz eta ingelesez idatzitako testuak jasotzen ziren. Gerorago, II. Mundu Gerraren garaian, 1940. urtetik 1944ra, Hackneyn antzeko ekimen bat burutu zen, *Amistad* goiburupean. Proiektuaren eragileak «Basque Children's Committee» eta Molly Garrett izan ziren, eta lortu zuten arrakastaren ondorioz, Londresera igaro zen argitaratzera. *Amistad* aldizkariak, multikopien bidez egina, 300 ale inguruko tirada zuen eta hogeita bost zenbaki argitaratu zituen. Aldizkari honek ez zuen inongo loturarik alderdi politikoekin, eta haren koordinatzaile nagusia Amador Diaz izan zen.

Mundu Gerrak eta Europako inbasio alemaniarrek, naziek eragingandako pertsekuzioak zirela medio, orain arte aztertu dugun egoera zeharo aldatu zuten. Frantziako okupazioarekin, Francorengandik ihes egiten ari zirenek berriz ere arriskuan ikusi zituzten beren bizitzak, naziek harrapatzen zituzten erbesteratuak Penintsulara bidaltzen

baitzitzuten. Inbasioak aurrera egin ahala, errefuxiatuek, Belgika, Frantzia eta Hitlerrek konkistatzen zituen herriak halabeharrez utzi behar izan zituzten edota haietan ezkutan bizi. Normala denez, horrek, gehiegi ikertu ez diren beste ondorioekin batera, gure prentsaren desagertzea ekarri zuen. Nolabait, Hegoaldean zabaldutako nahasmena (beste hainbat arloren artean, kulturaren suntsiketa), une hartan Iparraldean ere nagusitu egin zen. Seguraski gutxitan egon da hain baztertuta gure kultura bi gerra horien urteetan bezala. Ez da gehiegikeria esatea euskal kulturak gaur egun oraindik gertakizun haien nolabaiteko ondorioak bizi dituela.

Gelditu zen argi zirrikitu ia bakarra, klandestinoki argitaratutako publikazioak ziren. Horiek ere, orduko egoera larria kontuan hartuta, ezin ziren izan kalitate handikoak. Azken horien artean, 1940tik 1945era euskal milizianoen komunikabide bezala argitaratu zen *Gudari*-ren kasua dugu, hain zuzen. *Gudari* hilabetero atera zen, makinaz idatzita eta multikopien bidez. Haren helburua, euskal erresistentziaren moralari eustea ez ezik, jarraitu behar ziren lerro estrategikoak eta politikoak ere ezartzea zen. Adibidez, zenbait jeltxer alemaniarzalek proposatzen zituzten kolaboratzeko edo negoziatzeko tentazioak saihestu nahi ziren. Nazien okupazioarekin batera, beste aldeetik, Parisko Delegazioa desagertu zen, eta ordezkartza hori derrigorrez beste hirietan jaso egin behar izan zen. Manuel de Irujoren esanetan, bost izan ziren nagusiak: Londres, New York, Mexiko, Caracas eta Buenos Aires hirietakoak. Horrela, atzerriko prentsaren protagonismoa Atlantikoaren beste aldeko publikazioek jaso zuten.

Berriro Iparralderat

Gerraren hasierak kultura eta gizarte panorama osoa aldatu bazuen, gatazkaren eboluzioarekin batera sasinormaltasun berri bat sortuz joan zen. Giro horretan eta Iparraldeko intelektuaren eskutik, euskal aldizkariak berriro ere poliki-poliki sortu ziren. Horren adibide bezala *Aintzi* -

na aldizkaria dugu, kontserbadore eta abertzale kutsukoa, 1942. urteko ekainean berragertu zena, oraingoan A. Ospitalet eta Marc Legasseren zuzendaritzapean. Bi urte gehiagok pasatu behar izan zuten *Herria* aldizkariaren agerpena ezagutzeko. *Herria*, *Euskalduna* aldizkariaren ondorengoa, lehenengo euskal astekaria izan zena alegia, «Journal basque-français hebdomadaire» epigrafearekin Baionan ateraz, 1944ko urriaren 19an. Argitaratzeko baimena eskuratzeko, Pierre Lafittek, hogeita hamar urtetan komunikabide honen zuzendaria izango zenak, nazien aurka erakutsitako merituak azaldu behar izan zituen. *Herria* ez zen atera erbesteratuen eraginen ondorio bezala, eta honen helburu nagusia Iparraldeko biztanleria nekazaria izango zen, hain zuzen; horretarako, bertako euskalkiak erabiliko zituen. Asmo berberaz eta Marc Legasseren ardurapean —mugarren bi aldeetan beti atzerriratu bezala bizi izan den idazlea—, 1950. urtean, umeei zuzendutako *Pottolo* izeneko gehigarri berria antolatu zuten.

Bigarren Mundu Gerra bukatuz gero, euskal atzerriratu asko eta asko, Penintsulara itzuli ezinik, Iparraldean helbideratu ziren. Hor frankismoaren aurkako nukleoak sortuz joan ziren, hein batean Iparraldeko kultur munduan integratuz. Telesforo Monzon, Manuel de la Sota eta Antonio Armentia horren adibide goiztiarrak izan daitezke, ezen laster *Herria* aldizkarian kolaboratzaile gisa idazten hasi baitziren. Giro horretan proiektu berriak ere agertuko dira, esaterako *Gernika* kultur aldizkariarena, erbesteko publikazioen artean seguraski maila altuenetarikoa lortuko zuena.

Gernika —hasieran *Guernika* bezala agertua, akats ortografiko baten ondorioz— Instituto Vasco de Extensión Cultural erakundearen bozeramaile bezala aurkeztu zen, eta hasiera-hasieratik, ideologikoki, «Eman da zabalzazu. Euskal humanismo herritarren alde» lemarekin batera, humanismo unibertsalaren defentsan kokatu zen. *Gernika* izenpean, euskal pertsonalitatea axola planetarioarekin integratzen saiatuko zen:

Gure naimen eta asmo guzien gainetik, ordea, justizia dago, Jainkoa'ren zuzentasuna. Onen bide eta goi argiari

jarraitzeko elkarrenganako maitasuna erein eta zabaldu bear degu gizonen artean.

Orregatik Gernika'ko gertaera ura (1937koa) izugarria izan arren ez degu artaz baliatu nai gure artean gorroto ta errak zutitzeko. Kristauak geran aldetik txarkeriak baztertu ta onbidera biurtu ditzagun.⁵

Rafael Picavea *Alcibar*-en bulkadaz, lehenengo zenbakia⁶ Donibane-Lohizunen eta 1943an atera zen. Proiektuaren ideia, aipatutako herrian egin ziren hitzaldi batzuen ondorioa izan zen. Picaveak berak aitortu zuen bezala, mugimendua Jacques Maritainen pentsamenduari lotuta antolatatu zen, mugimendu kristau eta gizazale baten komunikabidea izateko asmoarekin:

Y ésta es la divisa que hemos adoptado para nuestro centro cultural, 'Eman da zabalzazu', habiéndonos empeñado, burla burlando, en una patriótica labor de fomento y difusión de las letras, de los conocimientos de la historia y de la etnología del país, de las ciencias sociales y políticas, etc. Al efecto educativo, todo ello, de la juventud que viene. Educación a tono con el progreso moderno, inculcando en el pueblo el más hondo sentido de justicia y tolerancia. La tolerancia santa que haga posible el convivir pacífico de los ciudadanos, no obstante su distinta manera de pensar. Humanismo, en suma.

Dena dela, Picavearen lehenengo inizatibak, beste sektore abertzale erradikalagoekin sortu ziren diferentzien ondorioz, porrot egin zuen,

ahogado por un cierto partidismo totalitario. (...) Para esos señores fué un escándalo el que un puñado de vascos hubieran constituido una entidad apolítica en la cual los partidismos quedaran supeditados al sentimiento moral y humano.⁷

Antza denez, elkarte berriaren barruan bi tendentzia sortu ziren, batzuk EAJren ortodoxiakoak eta gerra aurreko planteamenduen jarraitzaileak, eta besteak irekiagoak eta berri-tzaileak.

Aldizkariaren bigarren zenbakia 1948an agertu zen, behin 1946an Picavea hil eta gero. Lan horren ardura na-

gusia, hasierako lau zenbakietan, Juan Thalamas Labandibarren eskuetan gelditu zen hein handi batean; bosgarren zenbakitik aurrera, aldiz, kezka hori Isidoro de Fagoagak jaso zuen, abeslari eta idazle beratar hori Argentinatik itzuli ondoren. Zenbaki horretan, argitaratzaileek oso garbi zuten zuten, gizazaletasuna eta aniztasuna errebindikatu, lehenengo aitzindariaren jarraitzaileak izateko borondate sutua zutela. Zentzu horretan, publikazioak «Cahiers collectifs de culture humaniste» azpiztitulua hartu zuen. Aldi berean, *Herria* aldizkariaren aldeko jarrera erakusten zuten,

hacia los dirigentes del semanario *Herria* que saben sintetizar lo universal y lo particular, lo moral y lo cultural, al margen de toda tendencia racista y de toda bandera política.⁸

Beste aldizkariekin, aldiz, oso garbi markatu zituzten desberdintasunak, bai Baionatik abian jarraitu zuen hasierako Gernika elkartearen sektorearekin, baita Barandiaranek zeraman *Gernika-Eusko Jakintza*-rekin ere.

Gaien aldetik, *Gernika* aldizkariak diziplina humanistikoaren barruan koka daitezkeenak jorratu zituen bereziki: historia, literatur kritika, filosofia, linguistika, musika eta politika. Hauek lantzerakoan ideien aniztasuna dugu ezaguri nagusia, sarritan batera ez datozen iritziak azalduz.

Gernika-ren esperientzia 1953ko abendua arte luzatu zen, tarte luze horretan hogeita bost zenbaki argitaratu. Artikulu gehienak gazteleraz idatzita zeuden, nahiz eta batzuk euskaraz zein frantsesez ere agertu izan. Argitalpen honen aldizkakotasuna oso irregularra izan zen, neurri handi batean azkenean publikazioaren arduradun nagusia izan zen Isidoro de Fagoagaren bizitzaren aldaketan ondorioz. Horrela, 1951n, Fagoagak Argentinara joan behar izan zuenean, aldizkaria Buenos Airesen hasi zen argitaratzen, jakina, ideologikoki edo estetikoki aldaketa handirik sufritu gabe.

Kolaboratzaileen kopurua oso handia zen; aipatutako bi fundatzaileak izan zirenekin batera, izen handiko pertsonak ditugu: Lopez de Mendizabal, Inazio Eizmendi, Victor Ruiz Añibarro, Justo Garate *Olarso*, Miguel Astiz

Dorrea, *Orix*e, Txomin Peillen, Etienne Salaverry, Luis Villasante, Manuel de Irujo, Cecilia Garcia de Gilarte, Jesus de Galindez, Severo de Altube, Dominique Dufau, Pierre Espil, Andima Ibiñagabeitia, Federiko Krutwig, Jon Mirande, Ricardo Baroja, Marc Legasse, Norbert Tauer, Francisco de Madina, eta beste asko.

Publikazioaren bizitza osoa benetan zaila izan zen, oztopoz beterikoa, eta kaleratu zen azken zenbakian salautua izan zen hori. *Gernika*-k pairatu zituen erasoak eta boikotak, lerro artean eta batzuetan oso garbi azaltzen dira salaketa horretan, eta bertan asko dira Euskal Gobernuaren laguntza eza kritikatu zuten kolaboratzaileak. Horrela zioen, adibidez, Santiago Arellano Iturriak:

No ignoro que el Sr. Fagoaga ha tropezado con la incomprensión y hasta la animosidad de quienes podían y debían de haberle ayudado en su nobilísima labor⁹,

edo Andima Ibiñagabeitiak:

etsai txirikik —eta ertsirik, esango nuke— ez omen. Aipatu gizontxoan propaganda zitala dala bide askatasun ederrean erne anaitasun ori ondatu nai izan digute, eta beren xedea iristeko gure aldizkariaren eriotza ere bide makurrenez iritxi nahi izan dute. Gure zuzendari maiteak zer esanik aski izango ditu, nunbait, gai oni buruz.¹⁰

Alta, *Gernika*-ren desagertzearekin, erbesteko publikazio interesgarrienetariko bat galdu zen, dudarik gabe, «uno de los más grandes hitos vasquistas y universalistas», Miguel Pelay Orozcoren hitzetan¹¹. Aldizkari honek aniztasuna eta unibertsaltasuna proiektu batean batzea lortu zituela azpimarratu behar dugu, gainerako aldizkariak azaldu ere egin ez zituzten helburuak. Horren arabera, esan ahal dugu esperientzia hori ez dela oraindik behar den adina ikertu eta estudiatu.

Gerra bukatuz gero, Jose Miguel de Barandiaranen pertsonalitatea tinko gailendu zen Iparraldean, besteak beste, antropologiari buruzko publikazio askoren bultzatzaile eta kolaboratzaile bezala. Horrela, 1946tik 1951ra Saran argitaratzen zen *Ikuska*, Giza Ikaskuntzaren Antropologia Saileko aldizkaria, eraman zuen. Horretan, kola-

boratzaile bezala Gil G. Reicher, René Lafon eta Manuel de la Sota aipatzen ziren. 1947. urteaz gero Baionan publikatzen ziren beste bi aldizkari ere eramango zituen: *Eusko Jakintza. Revista de Estudios Vascos* (lehenengo urtean *Gernika-Eusko Jakintza* izenburuarekin batera), eta *Eusko Folklore. Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*. Biak oso maila intelektual handikoak ziren, kolaboratzen zuten idazleen izenak ikustean susma daitekeen bezala: Violet Alford, Severo de Altube, Isidoro de Fagoaga, Ramiro Arrue, Louis Dassance, Jean Elissalde, Pierre Lhande, Pierre Lafitte, Nicolas Ormaetxea, Ramon d'Erze, Justo Garate, Georges Lacombe, René Lacombe, Manuel de la Sota, René Lafon... Aldizkariotan, aurreko gehienetan bezala, hiru hizkuntzak erabiltzen ziren.

1946. urtean, Donibane-Lohizunen, gerra ondorengo euskal kulturaren pentsamendu heterodoxoaren kasu goiztiarra dugu, *Hordago!*, «Bulletin des Muslari consacré aux touristes, Kaskoinak, Beharri-Motzak et Zazous» lemapean agertzen den aldizkari satirikoarena, hain zuzen. Enpresa hau Marc Legasse euskaltzale anarkistaren eskutik sortu zen eta modu irregularrez 1978. urtea arte luzatu zen.

Publikazio politikoak aztertzerakoan, berriz, hauek 1945. urteaz gero Iparraldean berragertze indartsua izan zutela garbi ikus dezakegu. Urte horretan *Azkatasuna* argitaratu zen (Donibane-Lohizunen); 1946an, *Jagi-Jagi* (Miarritzen) eta *Tierra Vasca* (Baionan); 1947an *Euzko Langileen Alkartasuna* (Miarritzen) eta *Alderdi* (Baionan); 1949an, *Azkatasuna* (Baionan). Adibide batzuk besterik ez dira. Nahiko eduki panfletarioa eta aldikoa izaten zuten aldizkariok. Normalean, klandestinoki eramaten eta zabaltzen ziren Hegoaldean.

Zentzu desberdina izan zuen oso Uztaritzen 1950. urtean *Gure herria*-ren berragertzeak. Hau frantsesez eta euskaraz hilabetero argitaratzen zen, M. Saint Pierreren bulkadaz, eta bi aldeetako kolaboratzaileak bildu zituen: Salbatore Mitxelena, Koldo Villasante, Jose Miguel de Barandiaran, Marc Legasse, Nicolas Alzola, Jean Haritschelhar, Etienne Salaberry, Guillaume Eppherre, P. Larrazabal, Telesforo Monzon, Yon Etxaide, Norbert Tauer...

1955ean beste gertaera adierazgarria ere badugu: Jokin Zaitegik, *Euzko Gogoa*¹² etxean argitaratzeko asmoz, Guatemalatik Euskal Herrira itzultzeko erabakia hartu zuen. *Euzko Gogoa*-ren historia, ostera, 1949an hasi zen; urte horretan, Zaitegik, Andima Ibiñagabeitiaren laguntzaz, euskara hutsez eta goi mailako eduki kulturalaz egingako aldizkari bat argitaratzeari ekiten dio, honela, urte horietan euskal kulturaren proiektu aitzindaria izango den lana aurrera eramanez. Zergatiak Zaitegik berak azaldu zituen:

Aldi hartan ez zegoen ezertxo ere aldizkaririk euskaraz. Ni aspertuta nengoen, egia esateko, erdarazko aldizkariak irakurtzez.

Gerra ondoren Euskal Herriaren giroa nahiko ahula zen; jendea ihes eginda eta beldurrik zegoen; hemen geratu zirenak ez zeukaten larregi egiteko betarik. Orduan bururatu zitzaidan euskal aldizkari soil bat beharrezko genuela. Horrela hasi nintzen.¹³

Zaitegiren Euskal Herrira itzultzeko erabakia, nolabait, garai berrien iragarpen bezala ere azter daiteke. Erabaki horren atzean justifikazio pertsonalak izan arren —Zaitegiren ama bakarrik bizi zen Arrasaten eta honi laguntzeko gogoa azaldu zuen idazleak—, egoera politikoaren aldaketa txiki batzuen inpresioa ere sor zitekeen, zabaltze eskas batena. Hori ikusirik, Zaitegik bultzada berri bat eman nahi izan zion bere proiektuari, berez irakurleko potentzial nagusia aurkitzen zen ingurura hurbilduz. Horretarako, behin Gipuzkoan, *Euzko Gogoa* Hego Euskal Herrian argitara zedin zenbait urrats eman zituen. Dena dela, hasiera batean hori lortzeko aukerak bazirela pentsatu arren, oztopoak pilatzen hasi ziren harik eta Zaitegiren asmoa ezinezkoa bihurtu arte. Nahiz eta Arrue, Barandiaran eta Tovarren mailako intelektualen laguntza izan, frankistek aldizkariaren proiektua ez zuten onartu. Zaitegik, 1956. urteaz gero, Miarritzen helbideratu ondoren, aldizkariaren garai berri honi ekin zion, orain Baionan. Bigarren etapa 1960an bukatuko zen, Arrasateko idazleari ekonomikoki itota zegoen aldizkaria ixtea beste biderik gelditu ez zitzaionean.

Euzko Gogoa-ren kasuan, *Gernika*-renean esaten genuenaren antzekoa aipa daiteke. Aldizkari hori ahalegin handi baten adibidea izan zen, Zaitegirena alegia, sarritan behar den bezala gehiegi goratu ez dena. Hedabide txiki horretatik asmo handiko proiektua aurrera eramaten saiatu zen, gure hizkuntzari beste kultura maila emateko nahiarekin. *Euzko Gogoa*-ren kasuan, ipar nagusiak filosofia, hizkuntza eta literatura klasikoak izan ziren, agian elitistegiak ziren oinarrietatik abiatuta. Zoritxarrez, gure herrian ez ziren planteamendu hauek justifikatzeko beharrezko baldintzak betetzen: unibertsitaterik gabe, euskararen irakaskuntza erabat baztertuta, populazio euskaldun gehiena analfabetismoan murgilduta, *Euzko Gogoa*-ren bidea intelektual talde txiki batena izan zen, apenas ondorioak jaso zituen. Gaur egun, urteak igaro ondoren, aldizkari honekin oraindik ordaindu gabeko zor handi bat dugu, mitikoa bihurtu den izengoitia inoiz ez baita berriro ere berrargitaratu eta publikazio osoa eskuratzea zaila baita.

Euzko Gogoa-ren ibilbideak urte horietako atzerriratu askorena erakusten digu, hots, Hego Euskal Herritik gero eta gertuago egoteko grina, Penintsulan bertan ez zenean, Erregimenak horretarako zirrikituren bat utziz gero. Malgutasun txiki hori ikusita, aktibitate kulturalak eta artistikoak poliki-poliki Hegoaldean berpiztuz joan ziren, eta baita aktibitate politikoak ere, horiek ezkutuan. Egoera horretan, Bidasoaren iparraldean aurkitzen ziren erbesteratuen ekimenek garrantzi berezia lortu zuten, publikazio ugaritasun berrian islatua, besteak beste. Baina, urteak joan ahala, frankismoaren ahuleziarekin batera, arlo kulturaletakako ekimenak gutxituz joango ziren, berez lurralde horietakoak zirenak salbu.

Éta Pariserat ere

Ikuspuntu politikotik egiten ziren atzerriratuen aldizkarietara itzuliz, II. Mundu Gerra ondorengo hauen eklosioa, Iparraldean bezala, Estatu frantses osoan bizi izan

zen. Adibidez, 1945. urteaz gero *Euzko Deya* berriz ere kaleratu zen. Bi urte geroxeago OPE (Oficina de Prensa de Euzkadi) izeneko bulegoaren buletina agertuko da. OPE egunero argitaratuko zen Parisen, 1977ra arte. Epe luze horretan, merezitako ospea jaso zuen publikazio honek. Argitalpen berriaren ardura «Euzko Izpar Banatzea-Service Basque de Presse»-k zuen, Felipe de Urcolaren zuzendaritzapean. Kolaboratzaileen artean, beste aldetik, Jose Maria Lasarte, Pedro Beitia eta Joseba Rezola zeuden. Orrialde haietan, balio historiko eta soziologiko handiko informazioa aurki dezakegu, ezen Euskal Herriarekin lotura zuten albisteak zehaztasun guztiekin jasotzen baitzituzten. Normalean, hiru atal bereizten ziren buletinean: informazio orokorra, prentsa frankistaren laburpenak eta kanpoko egunkariak argitaratutako albisteak. Kezka nagusia, gure herriak sufritzen zuen errepresioa izaten zen eta baita Erregimeneko ustelkeriari buruzko datuak ere, hots, salaketa politikoa. Baina edukiak balore handikoak baziren ere, inpresio tresnak, ostera, oso eskasak ziren:

Se empezó a tirar (...) utilizando una Roneo de tirada reducida (...) era recibida no obstante por todas aquellas entidades a las que la subsistencia del Gobierno Vasco en exilio preocupaba. Una de ellas era la Embajada Española en París.¹⁴

Antza denez, OPEn jasotzen ziren informazioak oso kontrastatuak izaten ziren, zurrumurrueetatik zeharo kanpo, eta horrek ospe berezia eman zion. Modu batez bertan jasotzen ziren salaketak, gehienetan, errealitatean baieztatzen ziren.

Salaketa politikoaren eduki desberdinez eta ideologiak zabaltzeko asmoz, 1945etik aurrera aldizkari ugari kaleratu ziren, gehienak Parisen: 1945. urtean, PCEn *Al-kartu* (Tolosa) eta *Iberia. Revue des nationalités Ibériques* (Paris); 1946an, Euzko Ikasle Alkartasunaren *Ikasle* (Paris); 1947an, PSOEn *Euzkadi Socialista, U.G.T.* (Bordele) eta *Boletín del Centro de Estudios Socialistas de Euzkadi* (Paris); 1949. urtean, EGren *Eutsi!* (Paris); 1950ean, *Egiz*, euskal apaizen publikazioa, 1954tik aurrera *Egi-billa* (Paris)... Ze-

rrenda ia Francoren heriotza bera arte luza daiteke, gerra ondorengo atzerria hirurogeiko hamarkadan sortutako mugimendu berrien olatuekin nahastuz, batik bat ETaren sortzearekin. Orokorrean, aldizkari hauek, planteamendu kulturalak gehienetan bigarren plano batean utzita, eduki eta helburu politiko oso zehatzak zituzten. Horien helburu nagusia Hegoaldean argitaratu ez zitekeena ateratzea zen, eta horrek komunikabide berrien kalitatea gutxitzea suposatu zuen normalean. Joera hau Erregimenaren usteltzearekin batera indartu zen, ezen, lehen esan dugun bezala, eduki kulturalak libreago azaltzeko aukera ireki baitzen Hegoaldean. Atzerriratuen ikuspuntutik hori bigarren mailako helburu bihurtu zen orduan, nagusia Franco botatzea baitzen. Dena dela, datu horiek, salbuespen guztiekin, beste garai bateko espresioak dira, artikuluko honen mugak gainditzen dituztenak.

Orain arte esandakoa lau hitzetan nola hala laburtzeko, esan daiteke 1936-1939ko gerraren erbestean argitaratu ziren aldizkarien kopurua sarritan pentsatzen dena baino handiago dela, eta horiek, orokorrean, zirkunstantzia haiek kontuan hartuta, duintasun handikoak izan zirela. Europan argitaratutakoen artean azpimarratzekoak dira bereziki lau goiburuak: *Euzko Enda*, *Euzko Deya*, *Gernika* eta *Euzko Gogoa*. Hauetan, lehen eskuko informazio iturri aberatsa eta balio handiko testimonioak eta lanak aurki ditzakegu, nahiz eta oraindik gutxi baloratuta eta aztertuta izan. Dena dela, Franco hil ondoren, horietatik lehen etapako *Euzko Deya* eta *Gernika* berrargitaratu direla esan beharra dago. Hala ere, horiek ere ez dira merezi duten arretarekin estudiatu. Eta, gainera, oraindik garai horietako testigu asko bizirik zeuden bitartean gertatu da hori, sarritan lehen eskuko testigantzak eskuratzeko aukera zegoenean. Dударik gabe, ahanztura honekin gure ondare kultural eta historikoari ez diogu mesede handirik egiten, baina, zoritxarrez, hori bide da gaur egungo giza dinamika, eta beraz, horren aurka ezer gutxi egin ahal dugu orrialde hauetatik. j

1. *Los años oscuros. El Gobierno Vasco - El exilio (1937-1941)*, Txertoa, Donostia, 1985, 49. or.
2. *Historia de Euskal Herria*, V. tomoa, Ediciones Vascas, Bilbo, 1980, 286. or.
3. 141. zenbakian, 1939-I-1, 3. or., Ediciones Vascas, Donostia, 1979. Faksimile edizioa.
4. *Euzko Deya*-ren faksimile edizioa, *op. cit.*, 2. or.
5. *Gernika*, 11. zenbakiaren editoriala, 1950eko apirila-ekaina.
6. Zoritxarrez, 1979an Ediciones Vascasek egin zuen faksimile edizioan lehenengo zenbaki interesgarri hau ez zen jaso.
7. «Nuestra posición», *Gernika*, 2. zenbakia, Donibane-Lohizune, 1948ko urtarrila-otsaila.
8. *Ibidem*, 5. or.
9. «Mi adiós a Gernika», *Gernika*, 25. zenbakia, 1953ko urria-abendua, 204. or.
10. «Gernika, gure aldizkaria», *ibidem*, 196. or.
11. *Todos los caminos son válidos*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, 1978, 83. or.
12. *Guernika*-ren kasuan bezala, *Euzko Gogo*a-ren «z» hori ere argitaletxean izandako akats ortografiko baten ondorioa izan zen.
13. *Zeruko Argia* (1973-VI-24 eta 1976-IV-18), Josemari Velez de Mendizabalek *Iokin Zaitegi* liburuan jaso dituen deklarazioak (Arrasate, 1981, 87. or.).
14. «OPE», *Euzkadi*, 100. zenbakia, Bilbo, 1978-XI-2.